SVARTÅN

I

NÄRKE

SVARTÅN

I

NÄRKE

100-årsjubiléet
av
KARLSLUNDS kraftstation

1897 - 1997

Utgivare:
Örebro Energi AB

Text:
Jörgen Granqvist

Foto:
Christer Pöhner
Jörgen Granqvist

Kartor:
Lars Frank

Produktion:
Trycksaksbyrån, Eskilstuna 1997

Karta över Svartån och besökta platser

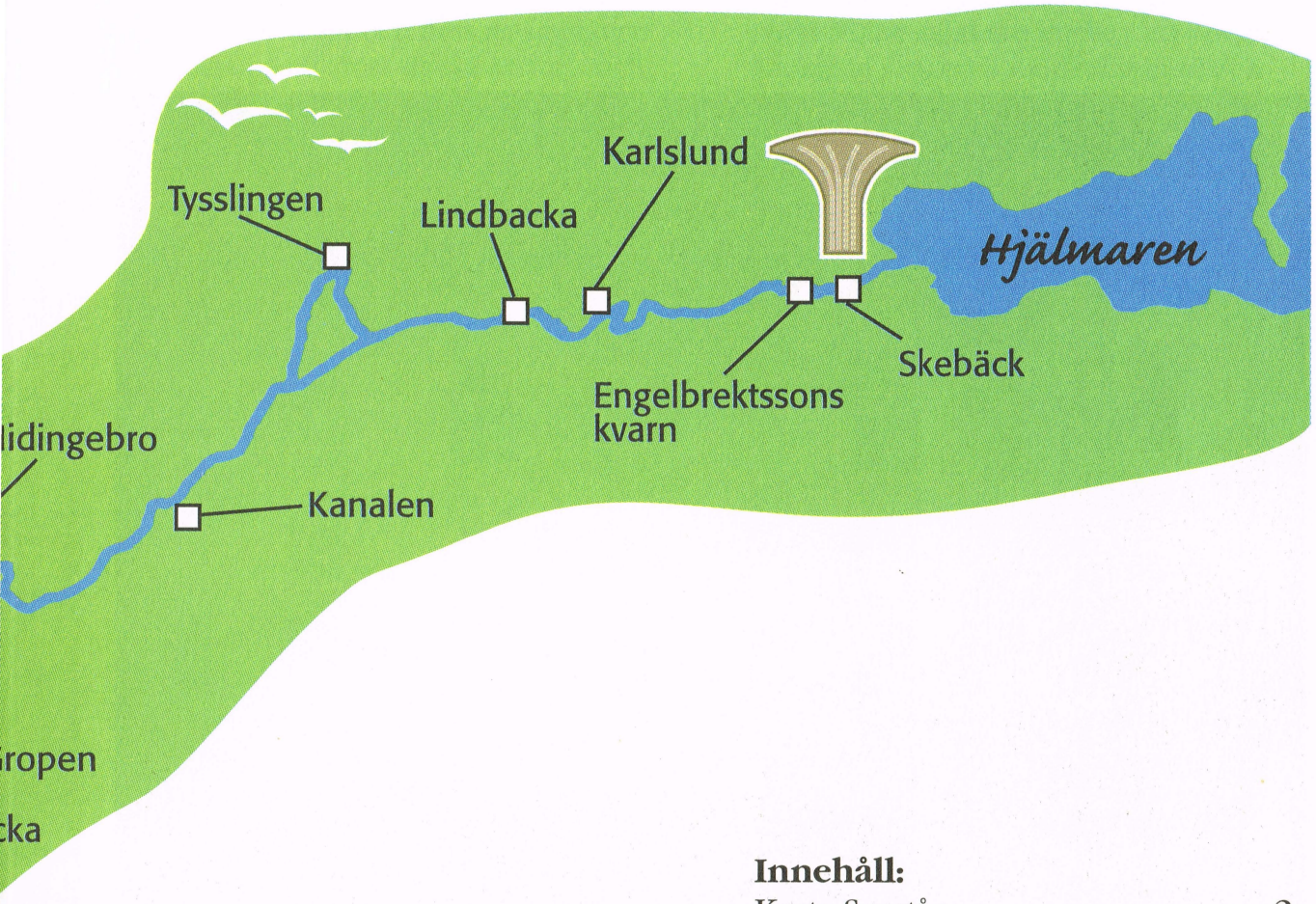

Innehåll:

Karta Svartån 2
Förord 5
Prolog 7
Ölsboda 11
Svartå 13
Svartå kvarn 15
Toften 17
Hasselfors 19
Backa, Gropen, Hidingebro 21
Svea kanal 23
Tysslingen 25
Lindbacka 27
Karlslund 29
Engelbrektssons kvarn 37
Skebäck 39
Historik 41
Veta mera 46
Karta Karlslund 48

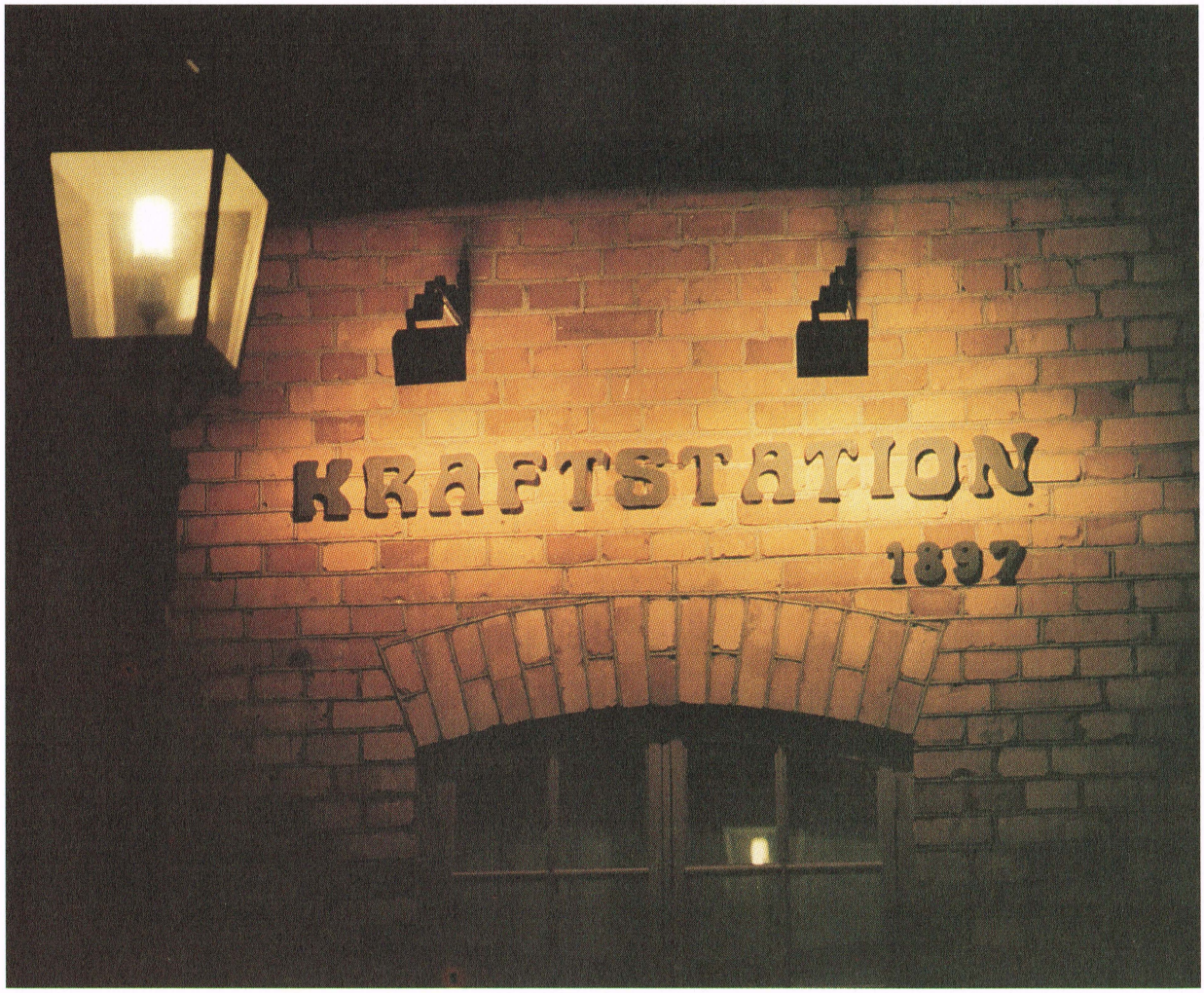

Produktion av elektricitet från Karlslund i Svartån har pågått sedan 1897

Pershyttans vattenhjul och stånggång

PROLOG

Att utnyttja vattenkraft är långt ifrån någon ny företeelse. Redan på 300-talet lär de första vattenkvarnarna ha anlagts. I Jordabalken i Äldre Västgötalagen från 1200-talet finns ett avsnitt som handlar om "Huru miulna skal gaerea", dvs "Hur kvarn skall byggas".

För den järnhantering som kommit att ge Bergslagen dess namn, var vattenkraften en av förutsättningarna för att driva smedjorna.

Här fanns också gott om skog, som behövdes för att skaffa kol till smedjorna, och naturligtvis också malm att smälta. Bergslagen var därför speciellt lämpat för att där så småningom skulle skapas en livskraftig järnindustri.

Här växte det under en lång tid upp en stort antal hyttor. En av dessa hyttor, som är väl bevarad, är Pershyttan utanför Nora där man kan se både vattenhjulet och den stånggång som förde över kraften till hyttan.

Gammal "kraftledning" för överföring av vattenkraft i Pershyttan

Andra hyttor finns inte längre kvar utan där är det bara namnet, slagghögarna och ruinerna efter husen, som ger oss en antydan om att det en gång i tiden varit en verksamhet av betydande mått. Några sådana är Gammelhyttan, Ymningshyttan och hyttan vid Ölsboda.

I Närke finns ett antal olika vattensystem där vattenkraften genom åren varit mer eller mindre utbyggd. Vissa platser längs Svartån har en mycket lång historia där vattnet utnyttjats med vattenhjul redan på 1600- talet och sedan byggts ut och byggts om för elproduktion och som drivs än i dag. Så är det i Ölsboda, Svartå, Backa, Gropen och Hidingebro. På andra ställen har de kraftanläggningar som en gång anlades nu upphört att producera elektricitet, beroende på en för låg lönsamhet och för stora kostnader för modernisering och upprustning. Dit hör anläggningarna vid Svartå herrgård, Lindbacka och Skebäck.

Flera av de elektriska vattenkraftverken har sitt ursprung från tiden närmast före och efter sekelskiftet. Det var då som elektriciteten började få sitt genombrott i Sverige. Och sedan gick utbyggnaden av den svenska vattenkraften mycket fort när väl tekniken blev tillgänglig.

Banbrytande för detta var Örebroaren Jonas Wenström. Med sin uppfinning och sitt patent på dynamogeneratorn för 3-fas växelström var han den som lade grunden till vad som i våra dagar kommit att bli en världsomspännande koncern, Asea Brown Boveri eller tidigare ASEA. I februari 1882 gjorde Wenström sina första prov med belysning i Örebro. Lamporna drevs från den lilla dynamomaskinen som han hade konstruerat.

Detta var i början på 1880-talet och det dröjde alltså inte så många år innan tekniken spreds och vattenkraften, som sedan länge använts i Sverige, kunde börja utnyttjas för att generera elektrisk ström. Det kan också nämnas att Jonas Wenström, som föddes 1855 och dog 1893, under sin 38 år korta levnad kunde åstadkomma ett

flertal banbrytande elektrotekniska konstruktioner.

Åtskilliga av anläggningarna kom inte till på initiativ av företag utan det var ofta privatpersoner som stod bakom. Man behövde elektricitet för att driva kvarnar och för att få belysning och inte alltför sällan var det större godsägare som var först ute.

I Örebro län finns det tre större vattensystem som har utnyttjats för att producera elektrisk vattenkraft. Väster om Kilsbergen finns Gullspångsälven, kallad Svartälven och Letälven längre uppströms, som med sina biflöden börjar i området kring sydöstra Värmland och södra Dalarna och har sitt utflöde i Vänern. I de norra och nordvästra länsdelarna rinner Arbogaån upp i trakterna av Kopparberg och Grängesberg. Utflödet i Mälaren sker strax öster om Arboga efter att ha passerat Käglan nordost om Örebro. Slutligen är Svartån, med sitt utflöde i Hjälmaren, ett vattensystem som startar i sjön Ölen utanför Degerfors och fortsätter sin slingrande väg genom Närke österut till Örebro. Förutom de nämnda finns några små vattendrag med mindre vattenkraftstationer såsom vid Skyllberg och i Svennevadsån.

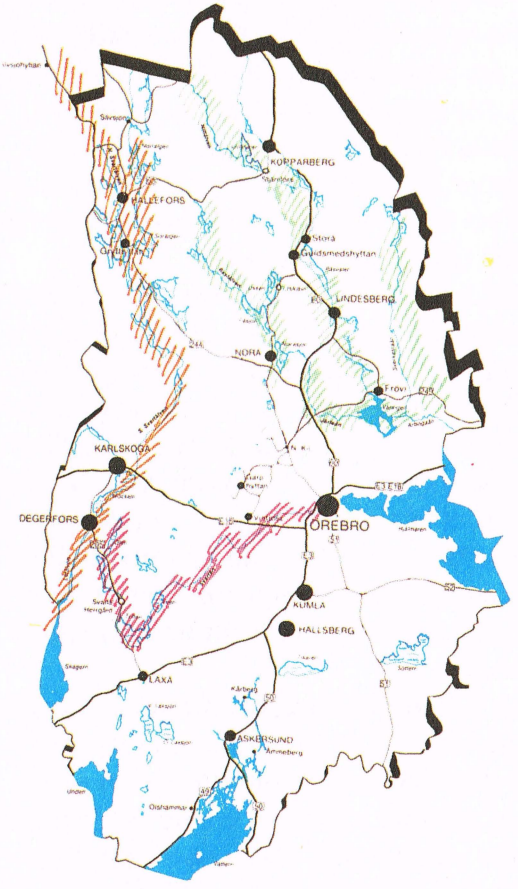

Karta över vattendragen och deras upptagningsområden i Örebro län

Att utbyggnaden gick fort kan man se av att det så tidigt som 1930 fanns 100 vattenkraftstationer i Närke som var större än 100 turbinhästkrafter (75 kW). Av dessa fanns 21 i Svartån och dess biflöden.

Man kan dela in vattenkraftutbyggnaden i ett antal epoker beroende på vilka motiven bakom anläggningarna var.

För perioden 1890-1920 var det främsta skälet att den nya tekniken gav möjlighet att ersätta vattendrivna eller dieseldrivna maskiner med driftsäkrare och effektivare elektriska sådana.

Dessutom, vilket var revolutionerande inte minst för gemene man, gav den elektriska belysningen ett pålitligare, klarare och tystare ljus än de lampor som drevs med fotogen eller stadsgas. Tillvaron blev bekvämare.

Den ökade industrialiseringen var självklart också en pådrivande faktor och i vårt område anlades de lite större industrierna i närheten av vattendrag, som var en förutsättning för verksamheten.

Under perioden 1930-1950 med bland annat krigsåren fick utbyggnaden sitt nästa uppsving. Det var till och med så att man i början av 40-talet inte ens behövde fallrätt för att kunna anlägga vattenkraftverk. En del av dessa är kvar än i dag och drivs vidare av gammal hävd.

1960-1980 byggdes flera mindre anläggningar ut för att kunna tillgodose det kraftigt ökade elbehovet, och dessutom anlades ett antal så kallade minikraftverk runt om i Sverige. Utbyggnaden av de stora vattenkraftverken i Norrland avtog kraftigt omkring 1965. Därefter kom kärnkraften att stå för det stora eltillskottet i Sverige.

Sjön Ölen nästan 100 meter över havet

ÖLSBODA

Sjön är blå, djupblå, nej nästan svart. Ja just det, svart, och jag är på jakt efter en å som betytt mycket, mycket mer än annat som vi idag tycker är viktigt omkring Örebro. Svartån.

Allting måste ju börja någonstans. Så också denna livsnerv som genom åren varit av så stor betydelse för närkingarna.

Jag står vid sjön Ölens strand på väg att söka Svartåns ursprung. Då kunde jag inte ana vilka fascinerande upplevelser som jag skulle få utmed ån.

Plötsligt skakar marken till och jag glömmer allt jag hade planerat.

Skra-skra-skra. Högt och ljudligt lyfter en flock kanadagäss mellan mig och sjön och allt som jag tänkt om historia och nutid får en plötslig chock av gässen som bara gjort en kort mellanlandning på sin resa söderut.

Åsynen av Ölen, denna långsmala och vackra sjö, som ligger inklämd mellan jättegrottorna i Gränsskogen mot Värmland och den mäktiga Letälven, får mig plötsligt att vakna till och tänka på vad jag skall göra.

- Du letar, du letar skriar gässen.

Att stå hundra meter över havet kan man ju göra på många platser, men just här ger det en speciell känsla. Kanske för att det är just höjden som jag intresserar mej för. Det är ju höjdskillnaden som gjort att man har kunnat utnyttja vattenkraften.

Jag såg inte de tryckande gässen. Mitt mål hade upptagit mina tankar, Svartåns källa. Men när gässen lyfte såg jag, eller skönjde, så mycket annat.

Gässen lyfte inte bara då. De måste ha gjort det förra året. Och alla tidigare år dessförinnan. Jag blev bara en störning i deras invanda mönster, hundra meter över havet.

I sjöns södra ände hittar jag en rak och välgrävd kanal och vid kanalens sida två ståtliga statarlängor som bevarats med sin skönhet.

Norra Ölen där Svartån börjar

Bredvid kanalen kan jag se den gamla Svartåfåran, som nu är nästan tom på vatten. Allt passerar genom kanalen, som skapades för länge sedan för att leda vatten till den spikhytta som jag nu bara hittar ruinerna av.

Så hör jag något som får mig att stanna till.

Ka-dunk, ka-dunk, ka-dunk. Spikhyttan är igång. Brukspatron Elias Strokirk står vid sidan om kvarnen och övervakar arbetet. Kan detta vara möjligt? Ölsboda har ju slutat med sin spiktillverkning.

- Nä, men titta. Vi får besök, säger den alltid lika skojfriske Strokirk. Kanske det är någon som letar efter Tillfället.

Elias Strokirk är känd som en stor humorist och har gett namn åt flera av de boställen som finns runt Ölsboda såsom "Tillfället", "Luten" och "Maket". Eller vad sägs om "Nychter", "Acktsam", "Tålig" och "Lyckan".

Ka-dunket hörs allt svagare. Och till slut är det helt borta. Kvar är bara ett svagt surr från den nya vattenkraftanläggningen i ån.

Kanalen och dammen till kraftstationen vid Svartå övre bruk anlades år 1872

SVARTÅ

En bit längre ner längs Svartån mellan sjöarna Storbjörken och Lillbjörken kommer jag fram till Svartå samhälle. Hyttan var när den lades ner, eller "blåstes ner", som man sade, den 28 oktober 1966 den sista träkolshyttan i Sverige. Utanför hembygdsgården, som också kallas Slottet, kan man se den stora hammaren, som användes i lancashiresmedjan vars produkter främst gick på export.

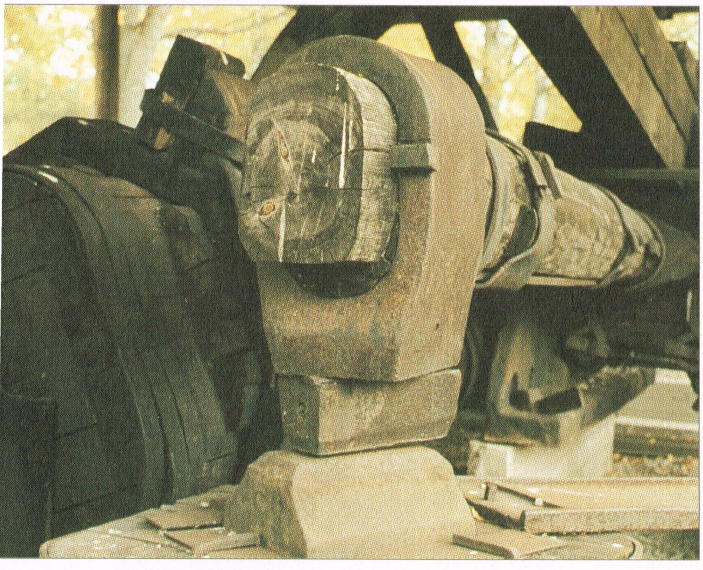

Hammaren från Svartå

Slamret och oljudet från smedjan är öronbedövande. Och röken ligger tät över hela bruksområdet. Vid en port står Johan Wilhelm Johansson och pustar ut. Svetten rinner från honom och han ser nedstämd ut.

- Vi hade möte med bruksledningen i morse, säger Johan, som är fackligt aktiv och en gammal känd kommunalman. Dom säger att tyskarna har spärrat av hela Nordsjön och det gör att våra vägar till England och Frankrike är avskurna. Det är ju ändå dit som vi sålt det mesta järnet. Det här förbaskade kriget verkar drabba oss ända här uppe i Svartå.

Jag känner hur den enorma värmen från smedjan kommer mot mig genom porten. Inte undra på att Johan svettas.

- Alldeles innan kriget producerade vi som allra mest lancashirejärn här. Det har man kunnat använda för att få fram stål med extra hög kvalité.

Men i och med tyskarnas sjöblockad ser det ut som våra möjligheter till export går om intet.

- Kan ni inte sälja i Sverige då, undrar jag lite försynt.

- Nej, då får vi nog gå över till tackjärn och götstål och då är det nog stor risk att lönsamheten minskar kraftigt. Vi är ju kända för så hög kvalité på vårt järn.

Och så kom det att bli. Efter kriget upphörde lancashiretillverkningen och man kom senare att ägna sig helt åt tackjärnsframställning.

Av bruket finns i stort sett bara den gamla masugnen kvar. Men den elektriska kraftstationen är fortfarande i drift. Där kan vattnet från den stora stendammen ledas ner med hjälp av den nya trätuben.

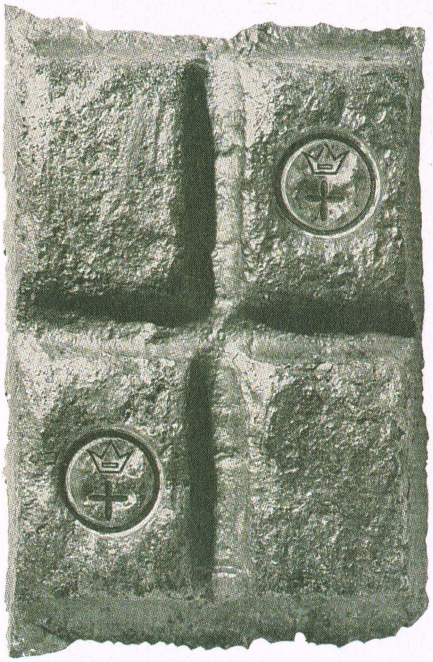

Järntacka från Svartå med klassiska kronan, korset och ringen

Foto: Hasselfors Bruksarkiv

Kvarnen vid Svartå

SVARTÅ KVARN

I den sydligaste änden av sjön Lillbjörken låg från mitten av 1600-talet Svartå järnbruk. Kvar ligger nu Svartå herrgård, som fungerar som hotell och kursgård.

Svartå gamla bruk anlades här 1658 och var igång till mitten av 1800-talet då hela verksamheten flyttades upp till nuvarande Svartå samhälle.

I området kunde man hitta allt det som ett järnbruk behövde, så platsen måste ha varit idealisk. Söder om Svartå ligger Guldsmedsboda järngruvsfält med gruvorna Boijen och Kärrgruvan. Överallt fanns gott om skog för kolframställning. Vattenkraft tog man ur Svartån på sin väg mot sjön Toften. I norr finns Limgruvan där bruket hämtade sin kalksten för att minska föroreningarna i järnet. Alltså fanns det malm, skog, vattenkraft och kalk.

Vid utloppet i Toften ligger Åråsa bro, där vattnet en gång fått driva den drygt kilometerlånga stånggång som utnyttjades för att hålla den 138 meter djupa Kärrgruvan fri från vatten.

Åråsa bro, där vattenhjulet som drev stånggången låg

Jag slår mig ner på bron över Svartån en stund och njuter av den vackra herrgården och det rofyllda bruset från åns strömmande vatten.

Nej, men vänta lite. Där kommer ett oxspann på väg mot bron över ån. Tungt lastat. Jag måste ta reda på vart det är på väg.

- Hallå, ropar jag. Stanna ett slag.

- Hallå ropar de båda kuskarna tillbaka.

- Vart är ni på väg med en så tung last, frågar jag.

Det syns att oxarna får slita ont för att dra vagnen.

- Vi är bara ute och sätter milstenar, svarar kusken med tömmarna. Vi skall ta oss fram längs hela den gamla Letstigen och sätta upp milstenar. Det har den nya landshövdingen bestämt.

Milstenen vid Svartå

- Så här långt har vi satt upp nio stenar från Örebro, fast vissa bara markerar halvmil, och nu har vi inte mer än tre kvar att sätta före gränsen mot Värmland.

- Den sista vi satte står alldeles här uppe bakom kröken.

Kusken manar på sina oxar igen, och de rör sig i sakta mak bort över vägen, förbi herrgården.

Ämbaret som kärringen från Baggviken bar braxen med, eller?

TOFTEN

På stranden vid sjön Toftens södra del sitter tre brunklädda kvinnor hukade vid en liten eld.

- Guds fred, ropar den ena kvinnan när hon får syn på mej. Det är moder Gertrud som kommit från Riseberga kloster tillsammans med syster Ingeborg och syster Karin.

- Guds fred tillbaka, är det enda som jag får fram.

- Vart är du på väg, fortsätter moder Gertrud.

- Jag är på väg längs med Svartån, svarar jag. Och ni själva då?

- Vi ska ner och besöka klostret i Vadstena och har tagit den här vägen, för här är så vackert. Och härifrån vandrar vi ner till Ramundeboda där tivedsbröderna har sitt kloster. Sedan följer vi Munkastigen ner till Olshammar och tar oss med båt över Vättern.

Några män står en bit bort böjda över några redskap. Det är munkar från just Ramundeboda kloster som har sin fasta fiskeplats här.

Som genom ett trollslag är alla borta. Jag skulle aldrig mer komma att få se moder Gertrud och hennes två lärjungar, den heliga Birgittas båda döttrar Karin och Ingeborg. Men fiskeplatsen är kvar. Likaså braxen i Toften, den sjö som är störst i Svartåns hela vattensystem.

Jag står nu inte långt från Laxån, ett av Svartåns större biflöden, som har sitt ursprung i Östra och Västra Laxsjöarna. Det är också den å, vars vattenkraft utnyttjats mest i området. Där har funnits smedjor och hyttor och masugnar som tex vid Lassåna bruk. Och där utnyttjar man ännu vattenkraften i en lång rad små vattenkraftverk för att producera elektricitet.

Uppe vid Laxsjöarna strax intill Baggviken kommer en gumma gående, tyngd av ett stort ämbar. Hon stannar till vid sjön och fyller det med vatten. Sakta tar hon sig hemåt med sin börda, som tynger hennes krumma kropp.

När hon kommit upp till sin lilla stuga hörs det plötsligt ett argt skrik. Gumman står lutad över ämbaret och slår med en käpp i vattnet.

- Far och flyg. Dra så långt skogen räcker. Och ta med er all braxen i hela Laxsjön.

Hon hade fått med sig braxen i vattnet som hon tyckte fördärvade det. Det var därför som hon var så ursinnig.

Den dagen stannade alla bruken, hammare och masugnar i Laxån, helt, för att braxstimmen som vandrade ner längs ån var så täta att de dämde upp hela ån.

I bygden var denna gumma känd för att kunna en hel del trollkonster, så är det kanske alldeles sant!

Munkarna från Ramundeboda hade sin fasta fiskeplats här vid sjön Toften

Slaggstensvägg i Hasselfors med elektrisk genomföring

HASSELFORS

Jag har den stora Toften bakom mig och framför ligger sjön Teen spegelblank. Mellan sjöarna rinner Svartån ner genom den gamla Quernerström, som senare fick namnen Haslefors, Heslefors och till slut Hasselfors. Här lades grunden till Hasselfors Bruk genom den hammare som Melker Falkenberg fick tillstånd att uppföra på 1670-talet. Denna och den senare masugnen lade man dock ner i samband med att bruket köpte Svartå.

Däremot kom utvinningen av torvströ från de stora mossarna i trakten att visa gott resultat.

Till fabriken i Stockås som var klar år 1898 behövdes energi för både kraft och ljus.

Därför anlades en kraftstation i forsen nere vid kvarnen. Den gav elektrisk energi inte bara till fabriken utan senare också till den elektriska järnvägen upp till Mullhyttemos järnvägsstation och till huvudgården Bålby. Några utgårdar och arbetarbostäder i samhället kunde dessutom få tillgång till elektrisk belysning.

Efter ombyggnad 1910 stod den nya kraftstationen klar för att kunna försörja hela samhället med omnejd.

I Hasselfors är det lätt att fascineras av alla vackra byggnader och speciellt de som byggts av slaggsten från bruket och som skimrar i alla regnbågens färger.

Men det var inte det enda vackra som jag skulle få se i Hasselfors.

Jag tar mig fram längs Teens södra strand på Stenvägen. Den är nog är Närkes rakaste väg, byggd av tonvis med sten från åkrarna runt omkring.

Jag kommer fram till den stora herrgården Bålby, som alltid varit säte för ägarna till Hasselfors.

I trädgården framför huset sitter en kvinna i en lång ljus klänning med ett solparasoll över axeln.

- Se goddag säger hon och jag känner mig lite omtumlad. En så vacker kvinna här ute i obygden.

- Söker ni efter min make general Gustaf Wachtmeister? säger hon för att bryta förtrollningen.

- Nädå, svarar jag. Jag är bara på väg ner efter Svartån och det verkade som naturligt att stanna till här vid godset.

- Jaha. Känn er välkommen. Det är inte så ofta som det kommer några främlingar hit till Bålby.

Jag har svårt att slita mina blickar från kvinnan.

- Min make är i Stockholm för att övervara kröningen av Carl Johan och har där fått äran att föra riksvapnet. Så om det är något som jag kan hjälpa er med så säg bara till.

Jag sitter mitt emot Henriette Falkenberg som är gift med greve Gustaf Wachtmeister, en välansedd general vid hovet på grund av sitt ridderliga sätt och uppförande. Hon visar mig runt på det vackra Bålbygodset, fast i mitt inre tar jag ändå henne för det vackraste som jag får uppleva i Hasselfors.

När Henriette dog år 1858, 89 år gammal, var hon ensam ägare till Bålbygodset, och det var hennes barn och barnbarn som bildade Hasselfors Bruks AB.

Ättlingar hade hon många. Henriette Falkenberg födde inte mindre än 17 barn!

Henriette Falkenberg (1769-1858)

Foto: Hasselfors Bruksarkiv

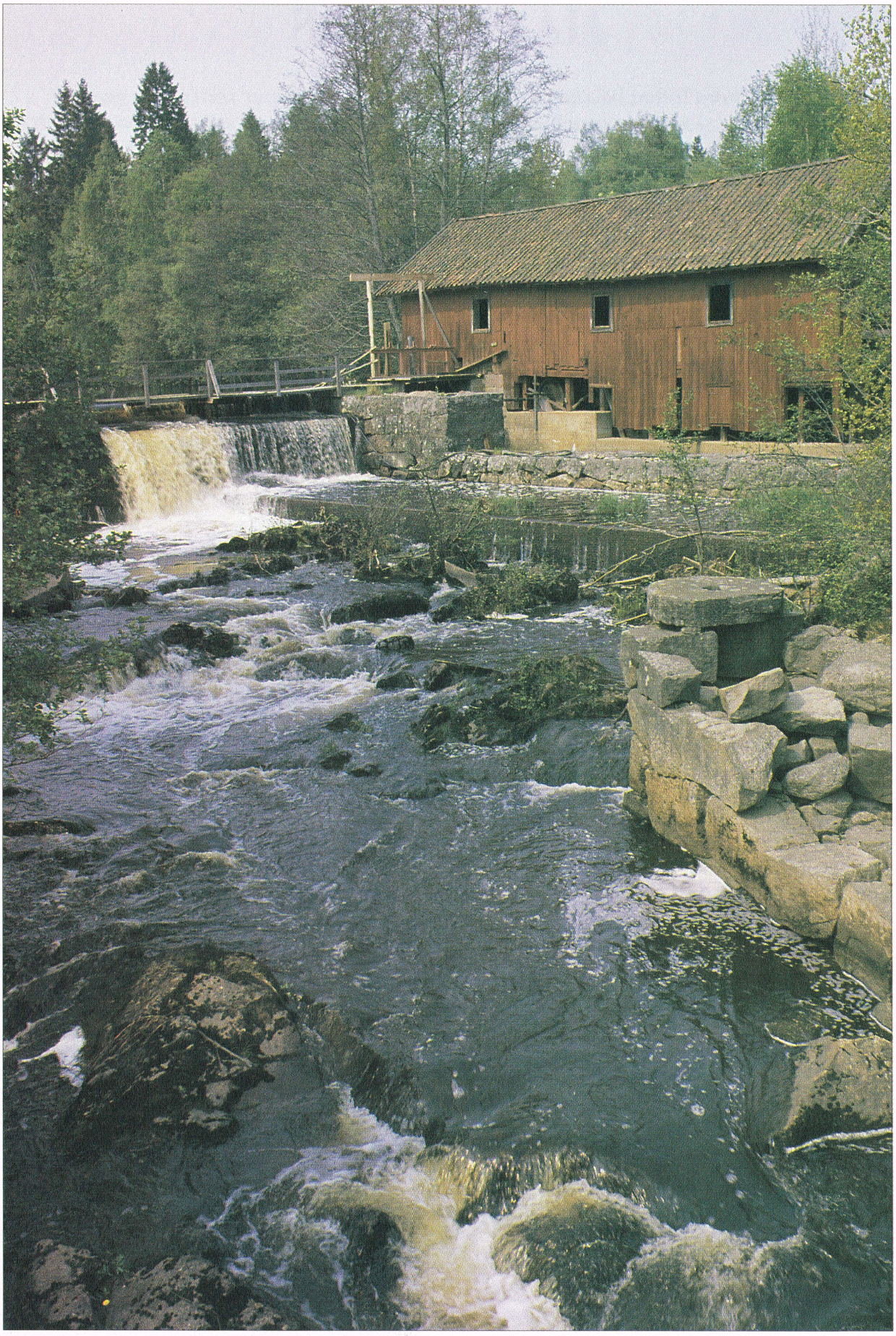

Backa kvarn vid Kvistbro

Foto: Torbjörn Arvidson

BACKA - GROPEN - HIDINGEBRO

Vid Kvistbro passerar Svartån landsvägen, som tidigare var den slingrande länken mellan Närke och Värmland och som kallades Letstigen.

Kvistbro har troligen fått sitt namn av att där byggdes den första bron över Svartån. Den lär ha byggts av kvistar och ris.

Det finns gott om gamla broar och brofästen längs Svartån

Strax väster om samhället ligger Backa med sina kraftstationer, och öster därom finns kraftanläggningarna i Gropen, där en av Svartåns tidigaste kvarnar fanns, driven av vattnet i Kråkforsen.

Så var det även i Hidingebro där det låg både kvarn, såg och mejeri. Också Näcken förstås, och han var lätt att få träffa. Det var bara att gå ner till forsen tre torsdagskvällar i rad. Sista gången skulle man ta med en svart katt!

Det mullrar ordentligt från kvarnen i Backa. Framför trappan till invägningen står ett tiotal hästar och oxar med lastade vagnar i kö. Borta från kvarnhammaren hörs muntra rop.

Men där är ju Jöns från Latorp. Vad gör han här?

- Hej Jöns, ropar jag högt.

- Nä men hej på dej, vinkar han glatt tillbaka.

- Vad gör du här? undrar jag.

- Husbonn har skickat hit mig. Ån uppe vid Nyhammaren i Garphyttan är helt torr och kvarnen där står still. Då brukar vi alltid ta oss hit för att mala säden. Här är man alltid igång.

- Är allt bra med er annars, Jöns?

- Jodå. Fast husbonn har börjat få problem med att sälja mjölet. Sen kronan också la tull på spannmål in till Lekebergslagen har dom själva börjat odla sitt vete uppe i Klunkhyttan.

- Men hur går det då, Jöns?

- Ja, husbonn har sagt att vi kanske får sluta med säden om vi inte hittar någon ny köpare.

- Men jag trodde bara att man tullade järnet på väg ut?

- Jo, så var det innan. Men nu har man hittat på att lägga tull på alla varor som passerar oavsett åt vilket håll det är. Och man har satt upp nya tullstationer både nere i Hidingebro och i Lekhyttan.

- Men Skärmartorp är väl också kvar som tullstation?

- Jovisst. Men vänta lite, nu är det min tur. Du kan väl vänta ett slag bara så skall jag lämna säden. Sen kan vi väl gå in i kvarnhammaren och ta en sup. Jag tog vägen om gästgivaregården i Edsbergs Sanna hit och köpte en kanna bränvin.

Inne i kvarnhammaren, som är en naturlig samlingsplats, brukar alla körkarlar samlas för att få höra det senaste skvallret från när och fjärran.

Jöns lämnar av sin last och kör undan hästen.

- Kom nu så går vi in. Jag bjuder. Husbonn gav mej sex daler extra för att jag skulle så långt bort.

Inne i kvarnhammaren sitter det mycket folk och väntar. Flera verkar väl druckna och en del har till och med lagt sig ner och somnat.

- När ska du ge dig av igen, Jöns?

- Det kommer att dröja. Att mala säden tar minst en dag, ibland två, så jag får väl övernatta här jag också.

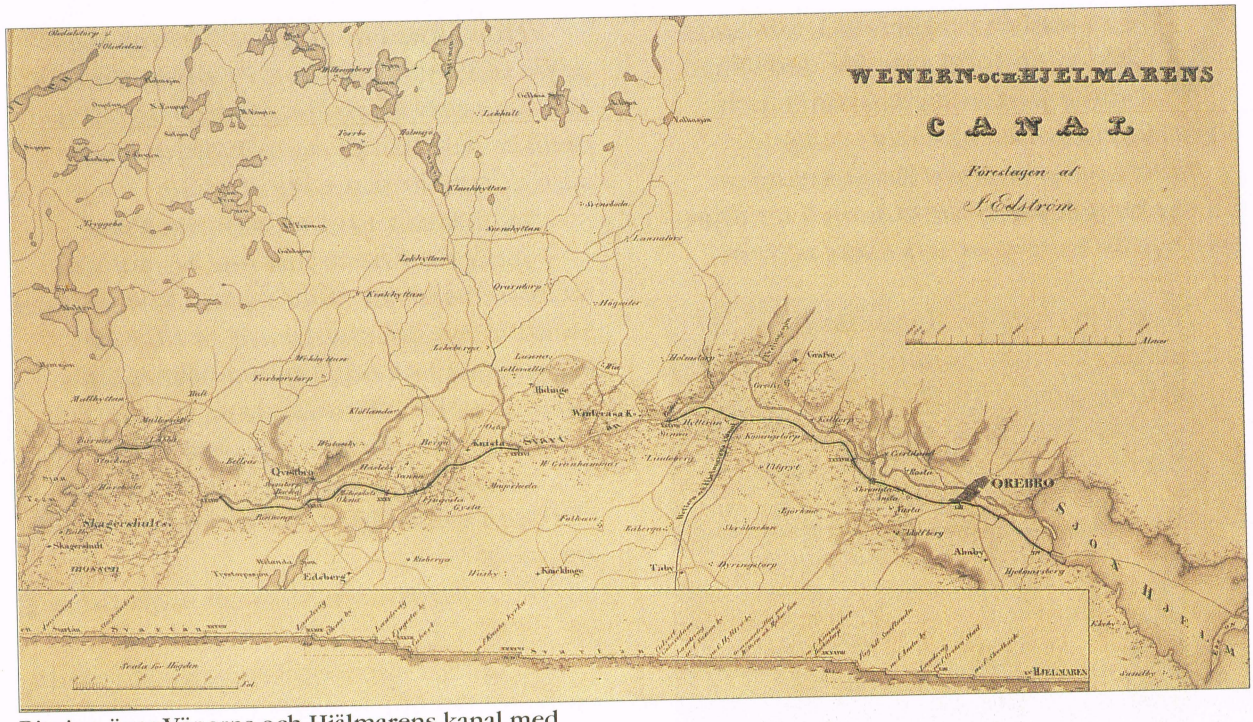

Ritning över Vänerns och Hjälmarens kanal med förgreningen ner mot Vättern

SVEA KANAL

Jag söker efter något att lyssna på radion. Plötsligt hör jag en röst som väl ingen kan undgå att känna igen. Tage Danielsson. Vad roligt. Nu kommer det nog snart en Lindeman. Men inte. Jag får nöja mig med en dikt. En dikt som kom att etsa sig fast och stanna kvar i minnet.

Dikten handlade om en tid när allt var möjligt, entusiasmen var stor och ideerna många.

"Det var valkiga, seniga, beniga labbar
på valkiga, seniga, beniga grabbar.
Tåligt gnagde de hål på sitt fosterlands skal,
de händer som grävde på Göta kanal.

Vintern kom med sin kyla. De fick inte domna.
Sommaren kom med sin hetta. De fick inte somna.
De slet ut sig, i ösregn, när spaden var hal,
de händer som grävde på Göta kanal.
"
"

Och de spikade broar och timrade slussar,
och i käftarna lade de saftiga bussar
och med knogar slog de på snusdosans skal
de händer som grävde på Göta kanal.

Se på nageln. Ett liv som blev kantat av sorgen.
Varför står inte ni som statyer på torgen,
vackert huggna i marmor, på guldpiedestal,
ni händer som grävde på Göta kanal!"

Tage Danielsson, Göta kanal

Några år efter 1832, när Göta kanal invigdes, började överstelöjtnant J. Edström att söka vägar för att koppla ihop Hjälmaren-Mälaren med Vänern och Vättern. Han fick uppdraget av det rika handelshuset Broms i Örebro. Det var en gammal tanke att skapa Svea kanal som var på tal redan på Gustav Wasas tid.

Det var inte bara för att åstadkomma storverk och få stå staty. Det främsta skälet bakom idén var egentligen att man inte litade på danskarna och beroendet av Öresund. Man ville hitta andra vägar för att säkerställa exporten. Dessutom hade danskarna hårda tullpålagor genom Öresund.

Framgången med Göta kanal, samt den goda tillgången på arbetskraft bidrog också till att planerna på Svea kanal tog fart. Det hela drevs så långt att man ritade kartor och i detalj beskrev hur kanalen skulle dragas och var slussar behövde byggas.

Kanalen var planerad att passera förbi Örebro men strax före Vintrosa skulle den dela sig och en gren vika av ner till Vättern. På vissa delar av den nya kanalen skulle man till och med använda sig av Svartån. Så var det från Knista till Götavi förbi Vintrosa kyrka. På båda dessa platser skulle det finnas slussar för att klara nivåskillnaderna.

Utanför Vintrosa kyrka skulle kanalen till Vänern och Vättern ha passerat i Svartån

Det blev inget av med vare sig kanalen till Vänern eller Vättern. I och med att järnvägarna började byggas ut lades tankarna på kanalen åt sidan. Om det var ett riktigt ställningstagande är svårt att säga, men det skulle definitivt ha förändrat förutsättningarna för att använda Svartån i andra sammanhang.

Den enda del av Svea kanal som förverkligades var delen mellan Mälaren och Hjälmaren, Hjälmare kanal.

Tysslingen som genom sjösänkningen kom att bli en av Sveriges förnämsta fågellokaler

Foto: Torbjörn Arvidson

TYSSLINGEN

Jag sitter vid ett avlångt bord bland de män från området kring Tysslingen som bildat ett sjösänkningsföretag och nu diskuterar kostnaderna för detta. Mitt emot mig sitter brukspatron G. Em. af Geijerstam, Erik Wilhelm Hinnerson som äger Kåfö, häradsdomare Jöns Eric Ericsson i Vintrosa Sanna och Carl Abrahamsson. Alla ser mycket intresserade ut. Brukspatron Henrik Dugge på Latorp och C.G. Pettersson från Irvingsholm på min högra sida och P. Kumlin och Per Erik Pehrsson till vänster om mig nickar instämmande.

- Detta innebär enligt mina beräkningar att Landtmätare Fröman har gjort stora felbedömningar och att den slutgiltiga kostnaden snarast är nästan dubbelt så hög. Dessutom skulle det kunna innebära att man totalt skulle torrlägga mer än 2.000 tunnland åkerjord.

Det är föredragande Olivecrona som är på väg att avsluta sin genomgång. Han har fått bestyrelsens uppdrag att upprätta ett nytt förslag över hur en sjösänkning av Tysslingen skulle kunna genomföras och vad det skulle kosta. Olivecrona är distriktschef för mellersta Väg- och Vattenbyggnadsdistriktet och tituleras tillika major och riddare.

- Kan så bestyrelsen besluta att utse Hr. Olivecronas förslag till slutgiltigt alternativ? frågar ordföranden brukspatronen Gerhard von Hofsten från Åkerby gård i Gräve.

- Ja, säger enhälligt hela bestyrelsen.

- Skola vi då kunna besluta att till Hans Kunglig Majestät insända en anhållan om att erhålla ett amorteringslån på beloppet eller så mycket av det som möjligt? Och att detta lån måtte vara grundat på så billiga villkor som det går att få.

Ordförande von Hofsten får återigen ett bifall från hela bestyrelsen.

Man kan förstå att det rörde sig om en hel del pengar. Men markägarna var trötta på de ständiga översvämningarna och såg dessutom en möjlighet att skaffa mer mark.

Majoren Olivecronas förslag kom inte heller att bli det slutgiltiga. För att vara riktigt säker så kallade bestyrelsen även in Kaptenen L. Nordenfelt för att göra en genomgång. Han upprättade två nya förslag som dömde ut både Frömans och Olivecronas. Nordenfelts ena förslag kom att bli det slutliga. Den beräknade kostnaden uppgick till 197.600 Riksdaler. Ansökan insändes till " Hans Stormägtigaste Allernådigste Konung" år 1862.

Lån till projektet kom att beviljas med 100.000 Riksdaler och den stora sjösänkningen av Tysslingen kunde påbörjas. En viktig del av projektet var den nya kanal som skulle grävas mellan Götlunda och

Den nya sträckningen av Svartån

Lindbacka i stället för den tidigare sträckningen upp till Tysslingesjön.

För att Tysslingen skulle kunna behålla sin avvattning var det också tvunget att gräva en kanal förbi Lindbacka för att där bevara fallhöjden och därmed också kraft till kvarnen. Det blev också förutsättning för den sedemera anlagda elektriska vattenkraftstationen.

Fåglarna som hade häckat i kärren på Rumboslätten flyttade nu upp till Tysslingen, alla utom dubbelbeckasinen, som tycks ha varit den enda som inte gillade sjösänkningen.

Dammen vid kvarnen i Lindbacka

LINDBACKA

Jag har precis passerat den vackra herrgården vid Källtorp och kommer fram till en fördämning över ån.

En stor gul byggnad med hög skorsten skymtar mellan de höstfärgade lönnarna. Det sitter en gammal man nere vid ån och röker på sin pipa när jag närmar mig.

- En ovanligt vacker dag att vara ute i, säger han.

- Javisst, svarar jag artigt. Men jag måste be om ursäkt för jag vet inte rikigt var jag är. På min karta finns det inga stora byggnader här.

- Ack ja, svarar mannen. Du har kommit till Lindbacka. En plats som verkar okänd för de flesta. Men kom hit så ska jag berätta.

Du känner väl till att det finns en bokhandel i Örebro som heter Lindhska Bokhandeln?

- Javisst det gör väl alla Örebroare, svarar jag.

- Jodå, men vad de flesta inte vet är att den på sätt och vis har sina rötter här ute.

- Jaså, hur då, undrar jag lite sökande.

- Jo, det fanns en boktryckare i Örebro som hette Johan Lindh någon gång på 1700-talet. Han skaffade sig tillstånd att inrätta och driva ett pappersbruk här ute. Området hette då Backa och så kom namnet Lindbacka till.

När Johan hade fått sitt tillstånd av Kungligt Maj:t och Rikets Commerce Collegium började han tillverka papper till sitt eget tryckeri.

På det sättet kunde han bli oberoende av sina pappersleverantörer och säkra tillgången på papper till tryckeriet.

Det blev en stor succès och när hans son, Nils Magnus tog över så kom han att bli en av landets främsta tryckare. En bit in på 1800-talet var tryckeriet faktiskt det största i Sverige.

Nils Magnus Lindhs katekes från år 1842

Han fick ensamrätt att trycka Ärkebiskop Lindbloms Katekes och ett antal utgåvor av psalmboken.

Med tiden kom Nils Magnus att bli en förmögen man, kanske en av de mest förmögna i Örebro.

I samband med arvsskiftet såldes pappersbruket och efter det har ägarna skiftat genom åren. Det anlades en kvarn och bruket byggdes om till garveri med elektriska vattenturbiner. Sedan garveriet förstörts i en brand övergick man till tillverkning av skosulor och skoklackar med gummi som råmaterial.

När jag skall gå plockar mannen fram något ur sin ficka.

- Se här. Den här får du. Det är en av de katekeser som trycktes här av Nils Magnus Lindh.

Tag den med dig, som en hälsning från Lindbacka.

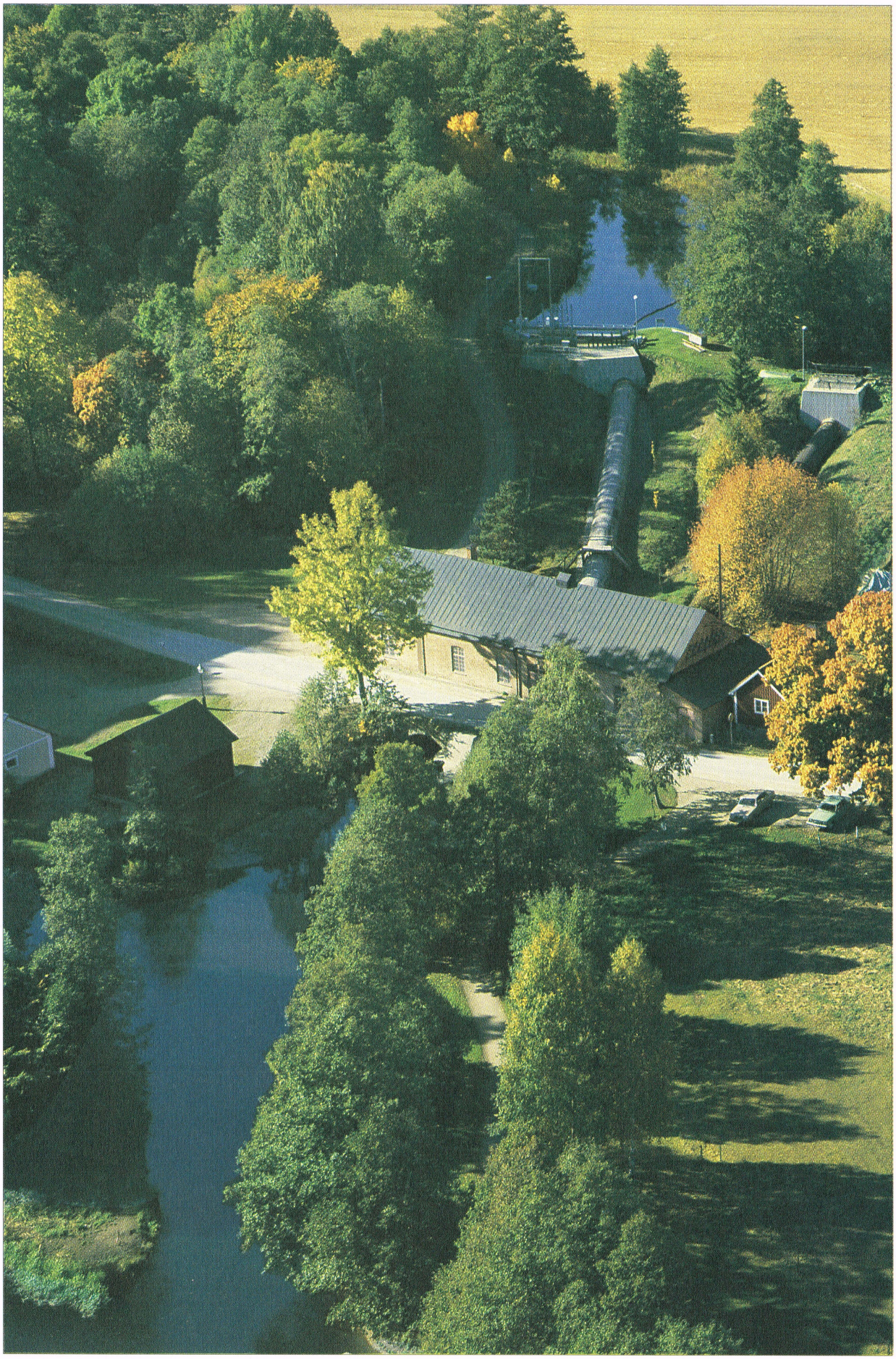

Flygbild över Karlslunds kraftstation

KARLSLUND

Munkar och nunnor. Och bruks-patroner. Vad kan komma här näst?

Jag håller fortfarande katekesen i min hand som jag fick i Lindbacka. Carlslund. Ja just det. Jag närmar mig. Den vackra vita herrgården ligger där på kullen.

Men han, mannen med plommon-stopet, inte skulle väl han vara här, Theodor Dieden. Häradshövding och ägare av Carlslunds herrgård, vars far precis som jag blev helt betagen av Carlslund. Ja, där står han beredd att ta emot mig.

- Välkommen. Ni måste vara trött och hungrig efter resan. Kom in och få en bit mat, vet jag.

Vi sätter oss ner i den stora salongen och blir serverade kokt piggvar med riven pepparrot. Utsökt. Vilket enastående vackert rum. Det är nyårsdagen den 1:e januari år 1901. Rummet är fyllt av allehanda juldekorationer och det står tända ljus över allt. Det skapar en rofylld stämmning med det varma ljuset som ger djupa skuggor på de handmålade tapeterna och de vackra stuckaturerna i taket.

- Kom nu så skall vi gå, säger han med en glittrande blick. Jag förstår att han är stolt över att få visa upp sitt Carlslund.

Min far som var grosshandlare i Malmö, köpte Carlslunds herrgård för 25 år sedan, bara för att han tyckte det var så underbart här. Tyvärr blev han bortryckt bara efter några år och sedan 1879 har jag stått som ägare av gården, säger Theodor och slår upp de stora dörrarna mot parken. Solen lyser klart och trots att det är kallt så värmer den skönt.

- Kom nu så skall jag visa dig hur vi använder vattenkraften från Svartån.

Du såg fontänen på andra sidan huset. Den drevs tidigare av en vattenturbin nere i Svartån som pumpade vatten upp till vinden på herrgården och därifrån ut till fontänen. Det var den tidigare ägaren, August Ankarsvärd som anlade den.

Vi vandrar ner genom den vackert anlagda parken framför herrgården.

- Den här parken är nästan hundra år gammal och när den gjordes var det högsta mode att skapa naturparker med

Karlslunds vackra herrgård

många olika växter, små viloplatser och ett samspel med vatten i olika former. Inspirationen hämtade man från England och hela parken kallas därför för Engelska parken. Du skulle ha varit här på våren när alla träd och häckar är gröna. Då är det underbart här. Men du får väl komma tillbaka.

Och det har jag gjort många gånger.

- Här mellan öarna gick det förr flera mindre broar så att man enkelt kunde ta sig över till andra sidan av ån. Den stora huvudvägen har funnits här sedan mycket lång tid tillbaka.

Vi tar oss på bron över ån, som just nu är fylld till brädden med forsande vatten. På andra sidan ligger grunden kvar av en stor byggnad. Dessutom står där några enkla byggnader som ser ut att vara lager.

- Här hade vi till för några år sedan ett stort tegelbruk, som nu har flyttats ner till Åby, som du kommer att passera längre ner längs ån.

Här kan du se kanalen som gick tvärs

Vacker, färglagd gammal karta från Karlslund där bland annat tegelbruket syns

igenom udden och drev lerbråkan i tegelbruket via ett vattenhjul. Och där nere vid ån kan du se bryggan där båtar och prämar som lastade tegel lade till. Längre upp kunde man inte komma för att fördämningen vid kanalen till tegelbruket spärrade vägen. Den ligger fortfarande kvar ute i ån men vi funderar på att rasera den så snart det blir lågvatten.

– Husen som du ser där uppe längs med ån är gamla tjänstebostäder. De heter Carlsnäs men kallas i folkmun för Falej. Där finns det också en bro över till herrgården för manfolket. Men vi har haft mycket problem med den för att den är så vekt anlagd och ofta oanvändbar under vintern.

Där borta i skogskanten ser du några höga trästolpar, som bär upp kopparlinor. Det är den elektriska kraftledningen från vår nya kraftstation ner till tegelbruket i Åby.

Vi går vidare längs vägen in genom skogen.

– Den här vägen är också mycket gammal. Jag har hittat den på kartor ända från 1600-talet. Hela området här kallas för Jägarbacken och var tidigare en kronopark. Här hämtades all veden som behövdes till tegelbruket, förklarar Theodor.

Hela området här ligger på en grusås som Svartån ätit sig igenom. Här kan du se det tydligt, säger han när vi passerar några stora grustag på höger hand. Här hämtar man grus till tegelbruket och sedan urminnes tider har man här tagit grus till vägbyggen i hela Gräve socken.

Vi kommer ut ur skogen och jag ser några byggnader och bakom dem Svartåns forsande vatten.

– Här framme har du en av de platser som varit mest betydelsefulla i området. Här låg två kvarnar, en på denna sidan ån som kallades Södra kvarnen, och en

på den andra sidan som vi kommer till senare i och som kallades Norra kvarnen. Bron här över är också mycket gammal och har alltid varit viktig. Men under långa tider har man haft svårt att bygga den tillräckligt stabil, så det har sagts mig att det till och med har funnits en färjeförbindelse här vissa tider.

- Det stora huset som du ser där är kvarnmästarebostaden och där ligger arbetarbostaden, som kallas Långkatekesen, och den södra krogstugan där körkarlarna kunde vänta under tiden som säden maldes. Tyvärr var vi tvugna att stänga den och orsaken var att körkarlarna söp för mycket.

- Och där bakom ser du resterna av Örebro Gevärsfaktoris gamla borrhus, där man borrade gevärspipor i gevärsämnen som blivit smidda runt om i hela Närke. De långa borrarna drevs på ett sinnrikt sätt av fyra vattenhjul mitt inne i huset. Hela området här kallas förresten för Borrarebacken. När Gevärsfaktoriet lades ner och flyttade till Huskvarna byggdes det upp ett manufakturverk här för att förädla stångjärn. Men det har också legat både en klädesfabrik med en vattendriven klädesstamp och ett bränneri samt en smedja här.

Vi vandrar vidare upp längs ån.

- Hit upp brukar vi gå på våren, säger Theodor. Här har man nästan alltid möjlighet att få se både strömstaren och kungsfiskaren som återkommer år efter år. Här brukar vi också fiska kräftor, som det finns gott om i vattnet.

Här låg tidigare en hammare som drevs av ett vattenhjul. Den kallades för Snavlunda hammare, men på grund av att det blev brist på kol fick den läggas ner. Anläggningen spolades sedan bort i en häftig vårflod. Och på andra sidan ån låg det också en hammare, som vi kommer till senare, och som kallades Älgskogens hammare.

Vi går vidare upp längs Svartån och vid en krök stannar Theodor till.

- Som du ska få se senare har vi en elektrisk vattenkraftstation. Jag har planer på att utöka den med större maskiner och därför håller vi nu på och bygger en ny damm här över Svartån. Det skall göra att jag kan leda ännu mer vatten ner igenom vattenkraftstationen.

Det är många som arbetar här och det är ett svårt och tungt arbete med alla dessa stenblock som måste läggas på plats.

Vi fortsätter vidare upp längs ån.

- Nu är vi uppe där jag tänkte att vi skulle vända och följa ån nedåt på andra sidan.

Här har det också legat en kvarn som kallades Övre kvarnen. Du kan se resterna av själva kvarnen där vid sidan om bron. Det är inte bara en bro utan den tjänar ännu så länge också som en damm så att vattnet kan ledas ner i kanalen på andra sidan.

Den gamla stenvalvsbron vid Övre kvarnens kanal

- Det rosa huset som du ser där har varit bostad för mjölnaren i kvarnen genom åren.

Och där uppe, säger Theodor och pekar upp längs ån, alldeles bakom holmen som du ser på åns norra sida, låg det ytterligare en kvarn tidigare som hette Baggetorps kvarn.

Vi tar oss över bron och på andra sidan går ytterligare en liten bro över en smal kanal från ån.

- Den här kanalen grävde vi för några år sedan, när den stora kvarnen byggdes. Den är 1200 meter lång men det är

mest lerjord och grus här så det var inte så svårt att anlägga den.

Vi går vidare ner längs ån på den smala remsan som bildats mellan Svartån på höger hand och den grävda kanalen på vår vänstra sida.

- Vi har haft en hel del problem med den här kanalen när det är vårflod, eftersom den inte kan ta hand om allt vattnet då. Det är därför som du ser svackan intill den grävda kanalen där vattnet får rinna över ner i ån när det forsar som allra värst här. Men risken är stor att även delar av vallen sköljs med så något måste göras.

Den nya dammen till kraftstationen

Nu är vi tillbaka vid det stora dammbygget fast på andra sidan om ån. Från denna plats skall kanalen göras bredare och djupare så att vi får fram mer vatten till kraftstationen. Du ser att de håller på med det där borta. Här håller de också på att gjuta en ram för en turbin till Snavlunda gård.

- Här har du förresten platsen där Älgskogens hammare låg. Det var en ganska säker hammare eftersom man gjorde en konstgjord kanal till vattenhjulet.

Då riskerade man inte att den skulle påverkas av vårfloden. Detta hade ju hänt hammaren som låg mittemot, som vi passerade för en stund sedan.

- Titta här, säger Teodor, och sticker ner handen i det kalla vattnet. Här har du en slaggbit från den tidigare järnframställningen. Det här är den gamla avloppskanalen till hammaren.

Här kan du också se hur marken är alldeles svart av träkol, och jag tror att det är här som hammaren har haft sitt kolhus.

En bit längre ner går det ytterligare en bro över ån.

- Det sade jag aldrig när vi gick upp längs andra sidan. Det här är järnvägsbron och spåret för Svartåbanan som inte är mer än tre år gammal. Den går mellan Örebro och Svartå som en viktig länk för att transportera folk och varor längs sträckan.

- Jag var faktiskt med på den pampiga invigningen och det var samma år som vi tog den elektriska vattenkraftstationen i drift. Året var 1897.

När man invigde järnvägen var det stor fest nere i Örebro och det var hans Kunglig Höghet prins Eugen som förrättade invigningen. Den började redan klockan sju på morgonen och slutade inte förrän långt in på natten, med ett magnefikt fyrverkeri.

Och här lite längre ner går det ytterligare en järnvägsbro men bara över den grävda kanalen. Det är ett stickspår från sädesmagasinet nere vid kvarnen, som går över till Svartåbanan vid Carlslunds station.

- Nu är vi nere vid bron där kvarnarna låg. Det lilla huset där är Norra kvarnens krogstuga som har fått slå igen för allt fylleri. Där ser du Norra kvarnen som är en mjölkvarn. Bakom den låg en vattendriven timmersåg redan på 1700-talet och här har det också funnits vattendrivna skinn- och vadmalsstampar. Här byggde också den förre ägaren en benstamp som användes för att pulvrisera kreatursben, något som man hade upptäckt var utmärkt för gödsling av åkrarna.

Vi vandrar förbi det stora magasinet av tegel som tjänade som silomagasin till kvarnen.

- Här har du den nya kvarnen. Det var för denna som jag för snart tjugo år

sedan lät gräva kanalen som vi passerade tidigare uppe vid den övre kvarnen. När vi hade fått denna klar så lade vi ner de tre andra, eftersom denna kunde klara hela behovet.

Tyvärr brann hela kvarnen ned här för tio år sedan, men eftersom vi behövde den och allt annat runt omkring den fanns kvar, byggdes en ny upp direkt. Och det är den du ser här nu.

Vi vandrar runt kvarnen till baksidan, där vattnet strömmar ut med stor kraft efter att ha passerat kvarnhjulen inne under kvarnen.

- Titta här. Detta är något alldeles speciellt, säger Theodor. Rotkörvel, en sällsynt växt här i Sverige. En biolog, som jag känner, säger att den förmodligen kommit hit som frö med spannmål någonstans från mellersta Europa.

- Men nu ska du få se det som jag är allra mest stolt över. Om du tittar upp mot backen ser du två trätuber som leder vatten från kanalen och dammen där uppe. Den ena går ner till kvarnen här och den andra går under järnvägen och in i det lilla huset, som du ser där borta, säger han och pekar på en byggnad som jag trodde var en lagerlokal.

- Det här har du nog aldrig sett förut, säger Theodor och jag kan se hur det lyser av stolthet i hans ögon. Vårt eget elektriska vattenkraftverk. Det är inte mer än tre år gammalt och det första här i området. Det här är mästerligt. Nu kan vi även försörja de delar som ligger längre från ån med ström till lampor och maskiner men framför allt ge det nya tegelbruket nere i Åby elektrisk kraft.

Vi står inne i den stora aggregathallen och det surrar ljudligt från de stora generatorerna som snurrar runt, drivna av de framforsande vattenmassorna. En man kommer fram till oss.

- Goddag patron, säger han samtidigt som han lyfter på vegamössan och bockar för Theodor Dieden.

Det är Hjalmar Segerlind, som är en av de två maskinister som tolv timmar i taget året runt bemannar stationen.

- Den här veckan har det gått bra, säger han. Men det var värre den förra. På juldagen var det blåsigt och flera minusgrader. Isen var på väg att lägga sig på ån. Då fick vi iskravning, så järngrindarna vid vattenintaget frös nästan helt igen. Vi blev tvugna att stoppa stationen en hel eftermiddag, så det var nog mörkt på många ställen då.

- Ja, vi märkte det, men jag tackar er för att ni så raskt kunde klara av det och komma igång igen, säger Theodor och fortsätter.

- Det här är egentligen det stora problemet som vi har. När det stoppar kan det vara ett fel i maskineriet och det brukar vi klara av. Det är värre, när det inte finns tillräckligt med vatten i ån.

- Så nu funderar jag på att anskaffa en stor dieselmotor, som skulle kunna arbeta om vattenturbinerna inte ger något längre.

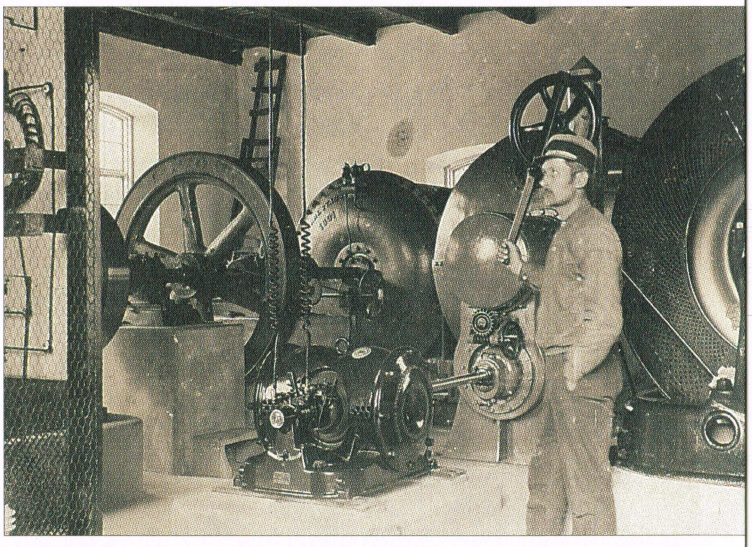

Hjalmar Segerlind. Han och Vilhelm Olsson var de första maskinisterna

Dieden går runt med mig länge inne i stationen och förklarar ingående hur de olika delarna fungerar. Och han är verkligen imponerande insatt i det.

- Den här kraftstationen är så bra, säger han till slut, så jag skulle inte bli förvånad att den kommer att finnas kvar om hundra år.

Vi tar oss ut igen i den kalla vintern, som nu när solen börjar gå ner känns allt mer påtaglig.

- Titta där, där kan du se hur vi för över kraften, säger Theodor och pekar på kvarnens gavel. Du ser de tre hjulen på väggen. De drivs runt av en turbin där inne i kvarnen. Hjulen i sin tur driver den här stållinan, som är upphängd i linskivor på de stora fyrbenta stolparna här på Rävängen. Linverket, som vi kallar det, går bort till mejeriet, som du skymtar där borta vid gården. Där finns det ett maskineri som tar hand om kraften från linan och sedan driver separatorerna, en vattenpump och tröskverket.

Så det är en helt mekanisk kraftöverföring, precis som de gamla stånggångarna.

Men du ser också de här mindre stolparna. Det är det allra nyaste, en elektrisk kraftledning som går ner till det nya tegelbruket. Det är samma linor som vi såg tidigare idag.

- Och fast de inte ser så mycket ut så kan de överföra tre gånger så mycket kraft som det andra gnisslande mekaniska linverket, som vi snart ska byta ut.

Vi står än en gång framför fontänen på herrgårdens gårdsplan.

Theodor Dieden tar mig i hand och önskar mig en fortsatt trevlig resa.

Föga anade han väl då hur riktigt han skulle få när det gällde Carlslunds kraftstations framtida öde.

Theodor Dieden avled 1927. Hans son Theodor Wright Dieden tog över Carlslund och brukade egendomen fram till 1966 då den såldes till Örebro kommun.

Turbinhallen i dagens kraftstation

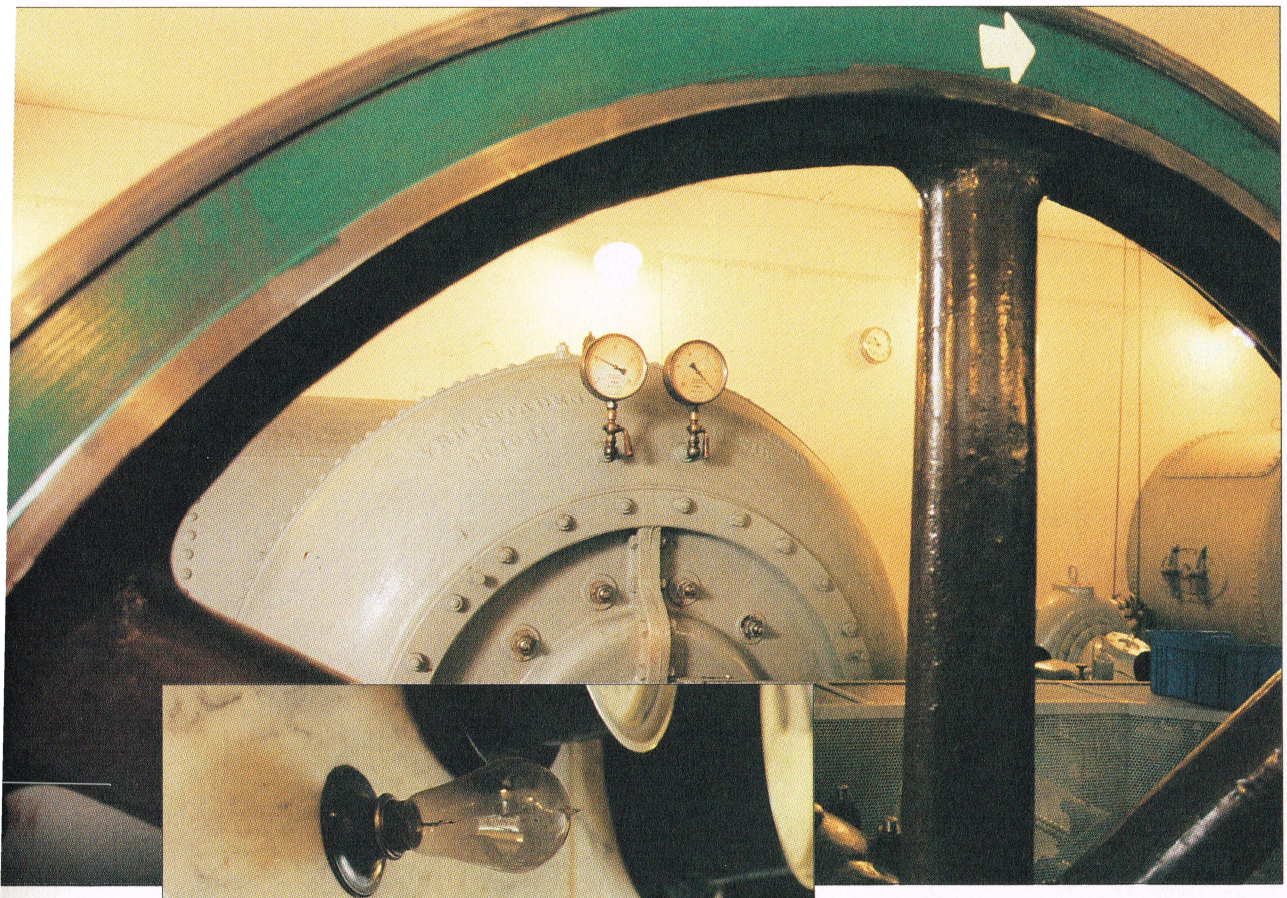

Svänghjulet och vattenintaget

Kontrolltavla

Engelbrektssons kvarn 1883-85, med Wenströms verkstad på gaveln mot slottet

Kvarnbron idag

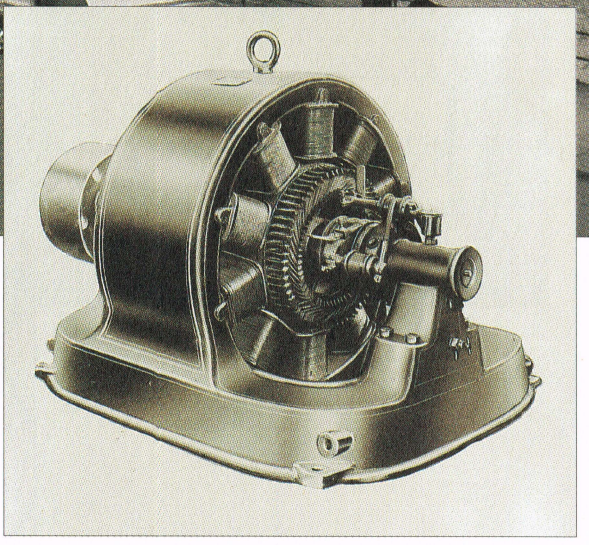

Wenströms första trefasgenerator, färdigkonstruerad i maj 1890
Foto: ABB:s fotoarkiv

ENGELBREKTSSONS KVARN

Det är en bitande kall januaridag i Örebro och jag är på väg för att träffa en yngling, som enligt vad ryktet säger har kommit på något alldeles speciellt. Jag går över Kanslibron för att runda slottet och trots att jag är varmt klädd och har mössan långt neddragen, biter den isande vinden i mina kinder.

Där ser jag stället, en liten utbyggnad på Engelbrektssons kvarn. Framför kvarnen står en rad med hästspann och väntar. I det kalla vädret ångar det kraftigt från de varma hästarna. De kuskar som inte sitter kvar på sina kärror vandrar runt bland marknadsstånden vid gaveln till kvarnen. Det är härifrån som ryktet har börjat spridas. Det har hörts ljud och slammer från den lilla utbyggnaden en längre tid.

Efter att ha knackat på dörren öppnas den av en yngling med liten mustach och glasögon. Han verkar vara runt trettio år. Han ber mej stiga in och tar mej i handen och presenterar sig kort.

- Kom här ska du få se, manar han mig. Och jag böjer mej ner över en stor rund tingest med en mängd koppartrådar och stora järnblock. Inuti den snurrar det runt runt hela tiden samtidigt som jag tydligt kan se blå och gröna gnistor hoppa från den ena delen av maskinen till den andra. Till apparaten är det kopplat en lång rem som går ner genom ett hål i golvet.

- Titta nu, säger ynglingen.

Han tar tag i ett stort handtag och fäller det sakta neråt. Nya gnistor sprutar runt hans hand, och jag känner mej rädd. Och plötsligt. Hela rummet badar i ljus som om solen sken fast det är sen eftermiddag. Mitt i rummet i en sladd från taket hänger en glasblåsa ner, och det är från denna som ljuset flödar. Året är 1882 och jag är på besök hos Jonas Wenström.

Jonas Wenström

Foto: ABB:s fotoarkiv

Några dagar senare, vid den årliga Hindersmässan, kunde alla Örebroare få en möjlighet att se Wenströms fantastiska anläggning i funktion. Då hade elektriska lampor hängts upp som prydnad på Storbron framför slottet.

Intresset var stort och på lektor M. Starks föreläsning på Örebro teater kunde en fullsatt sal få höra honom ingående förklara vad elektriciteten är.

Det var säkerligen många som blev lika förvånade och häpna som jag, när de för första gången kunde se elektriskt ljus från en lampa, som spred sitt klara, vackra och något gredelina ljus.

Stenpollare vid slussarna i Skebäck

SKEBÄCK

Jag är nu nära slutmålet för min resa, Hjälmaren. Svartåns sista elektriska vattenkraftanläggning ligger inne i Örebro strax söder om Wadköping, mitt emot slussen.

Jag slår mig ner på en parkbänk utanför slussvaktens bostad som ligger på ön mellan stränderna. Det är skönt att pusta ut efter den 90 km långa resan och bara sitta ner och njuta av Svartåns vackra och rogivande vatten.

Vid sidan om mej ligger en dagstidning som någon måste ha glömt kvar. En Nerikes Allehanda. Eftersom jag inte läst någon tidning på flera dagar börjar jag bläddra i den. På sidan 2 står det:

Det "skarpa ljuset" kom ifrån Skebäcks kraftstation. Stationen hade redan varit i drift ett halvår och då bland annat försörjt vattentornet med elektricitet till pumparna.

Stationen var i bruk fram till 31 maj 1937, men redan i början av 1920-talet började man ifrågasätta den. Den tekniska utvecklingen hade gått fort och utrustningen höll inte längre måttet.

Byggnaden i Skebäck fick dock vara kvar till våren 1956, då den slutligen revs.

Men vem vet. En dag i framtiden är det kanske dags att ta fram ritningarna igen och åter utnyttja Svartåns inneboende kraft även nere i Skebäck.

> Örebro i elektriskt ljus var den syn, som i går afton här och hvar i staden erbjöds, i det att några af de uppsatta elektriska lamporna vid storbron, sparbankshuset, parken, hamnen och på väster då afprofvades. Resulstatet var ganska lysande, och i det skarpa ljuset tedde sig gaslyktornas lågor rödgula och svagt flämtande.

Längst upp på sidan kan jag läsa datum, fredagen den 18 oktober 1895.

HISTORIK

Historik kring vattenkraften i Karlslund

Sammanställd av Bengt-Olof Sandström

1498 I Jöns Ulfssons (Ros) jordebok av år 1498 anges "**en quern heter snawelwndhe**". En av kvarnarna vid Snavlunda har alltså medeltida anor.

1500-talet Under 1500-talets senare hälft omtalas två fräslelandsbönder, den ene "**I Quarnen**" och den andre "**Noordast I Quarnen**". De heter 1555 Lasse Jönsson och Jon eller Jogan.

1600 Den **första hammaren** uppförs under hertig Carls tid vid Snavlunda. Den spolades snart bort av vårfloden.

1603 Det **första borrverket** anläggs av kronan vid Snavlunda nära Snavlunda hammare.

1626 Casten Otter startar **Närikes factori**, ett företag med vapentillverkning.

1637 Abraham Kempe ritar en karta. På den ser man **Cronoquarnen** och **borrarehuset** vid Borrare-backen samt **Casten Otters Hambrar** på båda sidor om ån några hundra meter söder ut. Vid platsen för nuvarande Krogstugan ses **Snaflundagården**.

1655 Johan P:son Thoring gör en karta. På den benämns Casten Otters hambrar **Älgskogens och Snavlunda hambrar och såghus**. Vid dessa syns stora kolhus. Intill nuvarande Borrarebacken ligger **Snaflunda Mjölquarn**, som kallas Södra Kvarnen till skillnad från den Norra, som kom att höra till Carlslund.

1684-85 Kung Maj:t byter till sig av Carl Sparre "**odalqwarn vid Snaflunda**" (Norra Kvarnen) mot kronohemman i Viby socken och i Skaraborgs län. Anledningen var att **Gevärsfaktoriet** mittemot kvarnen har byggt ett **nytt** borrverk, som påverkar vattenflödet till Sporres kvarn.

1685 **Karl XI** besöker i augusti Snavlunda för att bese det nya borrverket.

1690 **Norra kvarnen** läggs under **Västra ladugården, Carlslunds rusthåll**.

1709 **Norra Kvarnen** med sin dammbyggnad förstörs i en våldsam översvämning. Då "Frun utaf Rusthållets (Carlslunds) inkomster uti de swåra krigstiderna ett slikt skadestånd eij ersättia kunde", skulle mjölnaren Hindrich Nilsson och Chatarina Levin betala hälften var av återuppbyggnads-kostnaden. Mjölnaren Nilsson får dock aldrig några pengar av fru Levin.

1737 Uppför änkan Lisa Kåhre, Carlslund, **ett tegelbruk** i nordöstra delen av Jägarbacken, vid Carls-

lund. I tegelbruket blandas lera och sand och ältas i en ox- senare vattendriven lerbråka. 1854 konstruerar Carl Henrik Anckarsvärd ett bättre vattenhjul för lerbråkan. Vattenhjulet drivs av vatten från Svartån via en kanal enligt NFW Lagerholms karta 1847.

1739 Tvist mellan Örebro Gevärsfaktori och **Öfverste Gerner, Carlslund** sedan den senare höjt påldammen vid Norra Kvarnen, vilket så när dränkte borrverket. Borraren Jöns Nilsson döms till böter för att han på eget bevåg gjort åverkan på dammen.

1739 Överste Gerner, Carlslund, bygger en **ny såg** intill Norra Kvarnen. Den används för husbehov och egen skog. Sågen byggs om 1792 av **ryttmästare Gustav Günter**, Carlslunds dåvarande ägare. Sågen blir skattelagd år 1798 efter Günters död.

1743 Den **Wittfothska Klädesfabriken** anläggs vid Snaflunda öfra quarnhus, Södra Kvarnen, vid platsen för ett nedlagt borrhus. I fabriken drivs en klädesstamp med vattenhjul.

1750 En mjölnareson på 16 året i Längbro omkommer under ett vattukvarnshjul. Olyckshändelsen inträffar förmodligen i en av kvarnarna vid Snavlunda.

1756 Kilian Ratkind utför en karta, som "utwisar situationen af Snaflunda Åå". På kartan beskrivs att dammen och bron för **Snaflunda öfwre Qwarnhus** (Södra Kvarnen) är i dåligt skick. En lindragen färja måste användas för att man ska kunna ta sig över ån.

1756 Riksdagen beslutar att gevärstillverkningen skall överlåtas till enskilda.

1758 Kvarnägaren Magnus Hansson flyttar och bygger om **Södra Kvarnen** med damm och bro.

1762 **Gevärsfaktoriets borrhus** vid Snavlunda är i så dåligt skick, att det helt måste byggas om. 1762 upplåts anläggningarna vid Snavlunda till borgmästaren Nils Fries och räntmästaren Carl Niclas Broström i Örebro. Dessa river det gamla borrhuset och bygger nytt med ny damm.

1763 Kilian Ratkind gör en ny karta över ån vid Snavlunda. Denna visar Snavlundabron, Södra Kvarnen och borrhuset i sitt nya utförande.

1768 **Smedja** med ämnes- och vällhammare byggs vid borrhuset. Smedjan har två vattenhjul.

1776 Carl Knutberg gör en ritning av borrhuset vid Snavlunda.

1770- Gustaf Günther, Carlslund, talets slut rustar upp **Norra Kvarnen**, som då innehåller två kvarnstenspar.

1786 Gustaf Günther bygger en vattendriven **skinn- och vadmalsstamp**. Den ligger i strömmen utanför Norra Kvarnen.

1788 Hemställer Krigskollegiet hos Kungl Maj:t att **Örebro gevärsfaktori** måtte få läggas ned.

1792 Gustaf Günther bygger om **Gerners såg** norr om Norra Kvarnen.

1795 **Kapten Göran Ehrenpreuss**, innehavare av gevärsfaktoriet i Huskvarna, **köper Örebro ge-**

värsfaktori, med alla ägor och tillhörigheter. Verksamheten läggs ner.

1796 F d **gevärsfaktoriets fastigheter** säljs till **Johan Cassel** och **Per Adolf Norstedt** (som senare startar boktryckeri och förlag i Stockholm).

1797 Christian Günther, Carlslund, köper av Norstedt och Göhle det nedlagda **gevärsfaktoriets** fastigheter. Dessa består av Norra och Södra Smedje-backarna i Örebro stad samt "de vid Snaflunda wattufall anlagda Strömwärk".
På hösten samma år träffar han avtal med gevärshantverkarna vid Borrare-backen angående årliga dagsverken på Carlslunds gård.

1798 Christian Günther bygger om borrhuset till **manufakturverk** med två knipphammare och fyra spikhamrar för förädling av stångjärn.

1804 **Snaflunda öfwra kvarn** (Södra Kvarnen) byggs om.

1819 Carl Henrik Anckarsvärd, Carlslund lägger ned manufakturverket men behåller en vattendriven knipphammare.

1823-24 Carl Henrik Anckarsvärd bygger ett **nytt bränneri** vid **Borrarebacken**. En ny smedja inrättas också där.

1831 **Bränneriet och smedjan** byggs om.

1837 **Norra kvarndammen** byggs om. Bränneriet, som är vattendrivet förses med en **mjölkvarn** med ett par kvarnstenar. Kvarnen används för husbehovsmäld "när tilloppet är stort vid tullkvarnarna".

1839 **Sågen** vid Norra Kvarnen nyuppförs.

1840-42 **Benstampen** vid Norra Kvarnen byggs om.

1846 August Anckarsvärd Carlslund slår en damm över Svartån mellan Snavlunda och Älgskogen och bygger där en kvarn med fyra stenpar på södra stranden. Kvarnen kallas **Övre Kvarnen**. Vid den norra sidan om ån uppför han en såg och ett tröskverk, som båda är vattendrivna.

1849 **Norra kvarnen** byggs ut med ett **grynverk**.

1853 August Anckarsvärd köper **Södra** Kvarnen av byggmästaren Anders Qvarnström. Carlslunds gård äger därefter alla tre kvarnarna vid Snavlunda-fallen.

1854 August Anckarsvärd konstruerar ett bättre **vattenhjul för tegelbruket**.

1855 August Anckarsvärd installerar en **vattenturbin** med tryckpumpar för uppfordring av vatten på vinden i stora huset för att inrätta en vattenkonst på gårdsplanen. Turbinen var förmodligen anlagd vid den dammbyggnad, som dragits över ån för att ge vatten till tegelbrukets vattenhjul (Nuvarande "Skvalet").

Kring 1860 **Södra Kvarnen** och dess bro byggs om.
Bron vid Övre Kvarnen genomgår också en ombyggnad.

1872 **Bränneriet** läggs ned.

1881-82 Theodor Vincent Dieden gräver en 900 m lång kanal från Övre Kvarnen och uppför **Carlslunds Kvarn**, som innehåller sex vattenturbiner. Denna kvarn har en fallhöjd av 10,3 m och ersätter de tre kvarnarna; Övre Kvarnen, Södra Kvarnen och Norra Kvarnen.

1886 Uppfinnaren **Jonas Wenström** installerar en dynamomaskin i Carlslunds Kvarn, drar en ledning till herrgårdsbyggnaden och tänder där den första glödlampan. Detta händer endast 7 år efter det Edison uppfunnit glödlampan.

1888 **Södra Kvarnen** rivs.

1889 Carlslunds Kvarn brinner ned den 22 maj.

1890 **Carlslunds Kvarn** är återuppbyggd.
För gårdens räkning finns en särskild turbin om 35 hästkrafter, som medelst linledningar driver mejeri, tröskverk, hackelsemaskin, såg samt vattenpump.

1890 Förses Carlslunds gårds svinhus med elektriskt ljus.

1896 **Gamla tegelbruket** vid Jägarbacken läggs ned.

1897 Byggs **Carlslunds Kraftstation** vid sidan om Carlslunds Kvarn. I denna installeras en turbin med en trefasgenerator på 150 hästkrafter och 1700 V samt två mindre generatorer för magnetisering respektive belysning.

1897 **Åby tegelbruk**, som tillhör Carlslund, börjar sin tillverkning den 31 maj. Det matas över en 1700 V ledning från Carlslunds Kraftstation.

1897 Den nybyggda **Svartåjärnvägen** är klar och ett stickspår dras fram till Carlslunds Kvarn och Kraftstation.

1901 För att förbättra vattenflödet till kvarnen och kraftstationen byggs en 110 m lång **damm över Svartån** vid nuvarande Karlslundsfallen och därifrån utvidgas en 400 m lång kanal. Vid ett tillfälle brister fördämningen och människor, skottkärror mm flyter iväg, dock lyckligtvis utan att någon drunknar. Anläggningen är klar 1901.

1902 En andra generator på 160 hästkrafter installeras i kraftstationen.

1904 **Åby tegelbruk** brinner ned under hösten. Det återuppförs ej.

1906 Kontrakt skrivs med Statens Järnvägar om kraftleverans vid 3700 V till Centralverkstaden vid Örebro. Något år senare ökas leveransspänningen till 7400 V. Leveransen pågår till 1934.

1906 Kontrakt skrivs med **Örebro stad** om kraftleverans vid 3700 V till **vattenverket vid Skråmsta**.

1908 Tillkommer ytterligare en generator på 300 hästkrafter i kraftstationen.

1912 För att under torrår och andra svårigheter alltid kunna upprätthålla kraft-leveranser inköps till kraftstationen en dieselmotor på 200 hästkrafter och generator som reservkraft.

1917 **Ekers elektriska förening** ansluts för elleverans från Carlslunds Kraftstation.

1932 För att möta den ökande åtgången av elektrisk energi insätts år 1932 en ny generator jämte turbin på 400 hästkrafter i Carlslunds Kraftstation istället för den äldsta generatorn från 1897 på 150 hästkrafter.

1938 En transformatorstation byggs norr om Carlslunds Kraftstation med en transformator på 500 kVA. Denna anläggning hopkopplas med Örebro Elverks nät

1961 **Örebro Stads Industriverk** övertar Carlslunds elnät.

1973-74 Carlslunds Gård köps av **Örebro kommun** 1966. Theodor Whright Dieden driver dock kraftstationen efter detta år. Efter en grundlig revision med omlindningar, turbin-hjulsbyte och fjärrstyrning tas kraftstationen åter i bruk 1974.

1982 Vid sidan om den gamla kraftstationen bygger Örebro Stads Industriverk en **ny kraftstation** med vertikal kaplanturbin på 630 kW och asynkron generator. Den gamla stationen behålls i drift.

1995 Efter inträffat läckage byts den gamla trätuben mellan tilloppskanalen och Carlslunds Kraftstation.

VETA MERA

Om Du vill veta mera om de olika platserna kan vi rekommendera följande skrifter som också till vissa delar varit referenslitteratur till texten.

ÖLSBODA
Strussenfelt:
Ölsboda

Degerfors kommun:
Kulturmiljöer i Degerfors kommun

Örebro läns hembyggdsförbund:
Ölsboda bruksherrgård, årsbok 1969

SVARTÅ
Mauritz Magnusson:
Skagershult- ödemark och kulturbyggd

TOFTEN
Daniel Harbe:
Skagerhult - En Närkesocken

Hans Lidman:
Munkakliv

HASSELFORS
Hasselfors AB:
Hasselfors under fyra sekel

BACKA/GROPEN/HIDINGEBRO
Lars Ernestam & Åke Axelsson:
Lekebergsboken

Åke Axelsson:
Backa kvarnar

SVEA KANAL
G. Malm:
Teknisk Tidskrift 18 dec 1915

TYSSLINGEN
Harry Sjögren:
Tysslinge - en kommun som upphörde

Nordenfelt:
Betänkande och förslag angående sänkning af sjön Tysslingen

LINDBACKA
Olle Emilsson:
Hefaistos 1984

KARLSLUND
Gunnel Sylvan Larsson:
Carlslund från kungsladugård till herrgård

Sören Klingnéus:
Vasatidens Örebro

Karlslunds hembygdsförening:
Årsskrifter

Bertil Waldén:
I Längbro socken genom tiderna

Nils Lusth:
Hefaistos 1983

Levi Rickson:
Meddelande från föreningen Örebro Läns Museum 1930

Olle Emilsson:
Hefaistos 1985-86

ENGELBREKTSSONS KVARN
ASEA:
Från Wenström till Amtrak

Karl Modin:
Svensk ingeniörskonst och storindustri

SKEBÄCK
Herbert Johansson:
Skebäcks kraftstation 1895-1937

Som allmän litteratur kan Du också få veta mer ur:

NÄRKE

Svenska Turistföreningen:
Årsskrift 1975

Örebro Läns hembygdsförbund:
Årsböcker - Från bergslag och bondebygd

Stiftelsen Örebro Läns Tekniska Museum:
Hefaistos årsböcker

Mårten Sjöbeck:
Närke – en landskaplig orientering

Carl A Lindstén:
Sevärt runt Örebro

Sällskapet Gamla Örebro:
Örebro som det var förr

BERGSLAGEN

Förlaget Rubicon:
Boken om Bergslagen

Lena Hellström Håkansson:
Utsikt från Bergslagsleden

VATTENKRAFT

Lasse Brunnström & Bengt Spade:
Elektriska vattenkraftverk

Karta över Karlslund Idag och förr

Svart = idag
Rött = förr

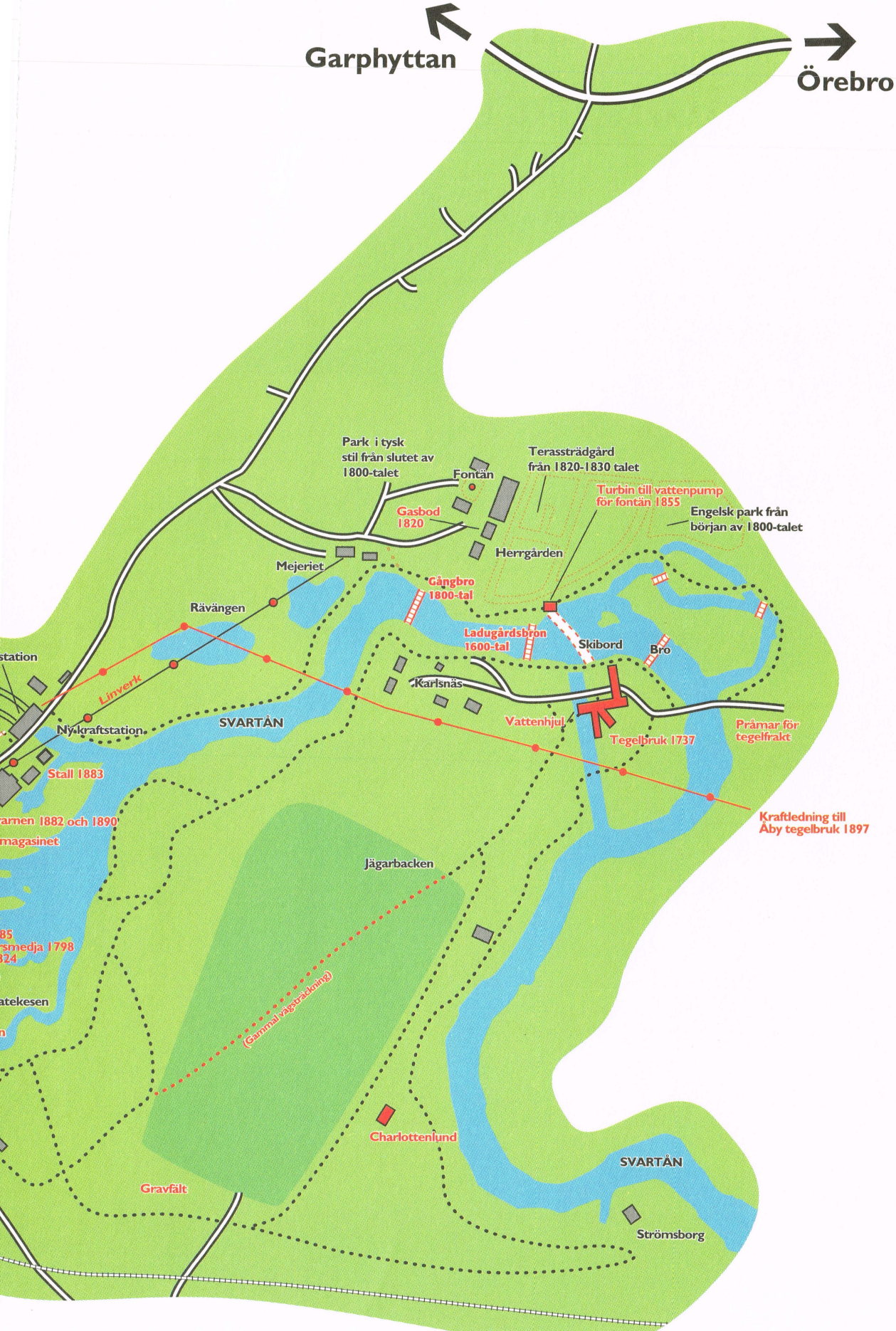
Garphyttan
Örebro
Park i tysk stil från slutet av 1800-talet
Fontän
Terassträdgård från 1820-1830 talet
Turbin till vattenpump för fontän 1855
Engelsk park från början av 1800-talet
Gasbod 1820
Herrgården
Mejeriet
Gångbro 1800-tal
Rävängen
Ladugårdsbron 1600-tal
Skibord
Bro
Karlsnäs
Linverk
Ny kraftstation
SVARTÅN
Vattenhjul
Tegelbruk 1737
Pråmar för tegelfrakt
Stall 1883
Kraftledning till Åby tegelbruk 1897
Jägarbacken
(Gammal vägsträckning)
Charlottenlund
SVARTÅN
Gravfält
Strömsborg